

ἦθος και Πολιτική στον Ηράκλειτο

Δημήτρης Τζωρτζόπουλος,
Δρ. φιλοσοφίας-συγγραφέας

§ 1. Προς τη σχέση ἦθους και Πολιτικής

Η παρούσα διερεύνηση επιχειρεί να μελετήσει την έννοια του ἦθους στον Ηράκλειτο σε ενδοσυνάφεια με τις αντιλήψεις του για την πολιτική. Η αξιοπιστία μιας τέτοιας διερεύνησης εξαρτάται κατά πολύ από το πώς κατανοεί δύο τινά, που είναι γενικώς γνωστά, αλλά όχι πάντοτε εγνωσμένα: α) ως προς το ἦθος, τη ρήση του Ηράκλειτου ἦθος ἀνθρώπων δαίμων¹. β) ως προς την πολιτική, τη διασπαρμένη ανάμεσα σε μελετητές του αντίληψη ότι η πολιτική του σκέψη ελαύνει προς ένα πολιτικό όραμα άκρως αριστοκρατικό: καλλιεργεί την εχθρότητα απέναντι στο δήμο και υπερασπίζεται «την υπόθεση των αριστοκρατών, οι οποίοι προσπαθούσαν μάταια να αναχαιτίσουν το ανερχόμενο κύμα των νέων επαναστατικών δυνάμεων»². Πρόκειται, ως φαίνεται, για ένα όραμα «συντηρητικής και αντιδημοκρατικής οπτικής»³.

Ως προς το ἦθος, η ερμηνεία που δέχεται συνήθως η συγκεκριμένη λέξη στο πιο πάνω απόσπασμα δεν είναι διόλου μονοσήμαντη και ποτέ σχεδόν η ίδια. Ένα κοινό στοιχείο ωστόσο στις τρέχουσες ερμηνείες των σχολιαστών φαίνεται να είναι τούτο: η λέξη συνδέθηκε με ένα νόημα κατ' εξοχήν ηθικό και με αντίστοιχες ηθικές υπαγορεύσεις

¹ Ηράκλειτος *Απαντα*, απ. 119. Εκδ. Ζήτηρος Θεσσαλονίκη 1999.

² Κ. Πόππερ: *Η ανοιχτή κοινωνία και οι εχθροί της* τ. Ι, μτφρ. Ειρήνη Παπαδάκη. «Δωδώνη» Αθήνα 1980, σ. 50.

³ Ο.π., σ. 51.

που επιτρέπουν στον άνθρωπο να συμβιώνει αρμονικά με τον συνάνθρωπό του και να αποβαίνει χρήσιμος στην ανθρώπινη κοινότητα. Αναμφισβήτητα, ο Ηράκλειτος διεκδικούσε μια ηθική συνεννόηση των ανθρώπων, ώστε ο δήμος, η ανθρώπινη κοινότητα, να γαληνεύει υπό την ισχύ του δικαίου και να μην κατασπαράσσεται από εσωτερικές έριδες. Παρ' όλα αυτά, η ουσία του ήθους δεν συνυφαίνεται με οιασδήποτε επινόησης ηθικοδιδασκαλίες. Ο Ηράκλειτος δεν είναι ηθικολόγος ή ηθικοδιδάσκαλος, «μήτε διδάσκει κάποια διδασκαλία»⁴. Δεν επιδιώκει για τον εαυτό του έναν τέτοιο ρόλο, γι' αυτό και δεν ενδιαφέρεται να διαμεσολαβήσει κανόνες ηθικής συμπεριφοράς σε ένα πλήθος, απόλυτα εξαρτημένο, ως προς την ψυχοπνευματική του υπόσταση, από ένα απαρχαιωμένο και αναχρονιστικό σύστημα μυθολογικών δοξασιών. Από τον τρόπο αποκρυπτογράφησης των πολιτικών του αντιλήψεων μπορεί να φανεί αρκετά καθαρά ότι η ουσία του ήθους δεν συμβαδίζει απλώς με τη μια ή την άλλη ανθρώπινη συμπεριφορά ούτε ταυτίζεται με τη συμβατικότητα γενικώς της ανθρώπινης συμπεριφοράς, αλλά παραπέμπει στο θεμελιώδες χαρακτηριστικό του να είναι ή να μην είναι ο άνθρωπος. Σύμφωνα με τον Χάιντεγκερ, «ἦθος σημαίνει οίκηση, διαμονή. Λέμε: το οικείν του ανθρώπου, η διαμονή του ανάμεσα στα όντα εν συνόλω. [...]. ἦθος είναι η στάση μέσα σε κάθε συμπεριφορά αυτής της διαμονής ανάμεσα στα όντα. Η "ηθική" δεν αφορά τον άνθρωπο ως ένα ξεχωριστό αντικείμενο ανάμεσα στα αντικείμενα, αλλά τον εξετάζει αναφορικώς προς τη σχέση των όντων εν συνόλω προς τον άνθρωπο και του ανθρώπου προς τα όντα εν συνόλω»⁵.

⁴ M. Heidegger: *Vorträge und Aufsätze* GA 7. Klostermann Frankfurt a. M. 2000, σ. 214.

⁵ M. Heidegger: *Heraklit* GA 55. Klostermann Frankfurt a. M. 1979, σ. 214.

Αυτό το Ήθος ως οίκηση, διαμονή του ανθρώπου εν μέσω των όντων είναι αδιαχώριστο από την πολιτική του σκέψη και πράξη, κατά τον Ηράκλειτο.

Ως προς την πολιτική, ξεκινάμε από αυτή την παραδοχή της διαμονής του ανθρώπου εν μέσω των όντων. Ο Ηράκλειτος δεν σκέπτεται τούτη τη διαμονή από τη σκοπιά ενός επαγγελματία πολιτικού του σήμερα, του οποίου ολόκληρο το Είναι κυριαρχείται πέρα ως πέρα από ιδιοτέλεια και ωφελιμισμό, άρα εχθρεύεται το βέλτιστο ή το άριστο και επιζητεί να το υποτάξει στο υποδεέστερο, ούτε από τη σκοπιά ενός επιστημολόγου νεωτερικής, ήτοι μετανεωτερικής εκδοχής, για τον οποίο επιστήμη και κόσμος της ζωής μπορούν να χωρίζονται⁶, αλλά υπό την οπτική του διανοητή, που η σκέψη του εκχειλίζει από την αλήθεια της κρυφής αρμονίας⁷. Τι εννοούσε ο φιλόσοφος με τη φράση «κρυφή αρμονία»; Σε κάθε περίπτωση δεν είχε στο νου του κάποια

⁶ Ο κόσμος της ζωής (Lebenswelt), ο βιόκοσμος, αυτός που ζούμε και βιώνουμε εμπειρικά δεν είναι πραγματικός για τη νεωτερική ή μετανεωτερική (κυρίως μαθηματική) επιστήμη. Πραγματικός είναι μόνο αυτός που παρουσιάζουν και περιγράφουν οι επιστήμες. Απεναντίας, για τη Φαινομενολογία ο κόσμος της ζωής είναι η πηγή, από όπου προέρχονται οι ακριβείς, -μαθηματικές επιστήμες. Στο έργο του *Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die transzendente Phänomenologie* ο Husserl καθιστά τον κόσμο της ζωής βάση για τη διάνοιξη προς την υπερβατολογική Φαινομενολογία και προς την εκ νέου ανακάλυψη της αρχέγονης ενότητας υποκειμένου-αντικειμένου στην ελληνική φιλοσοφία. Αυτή η Χουσερλιανή διάνοιξη δεν τροφοδοτεί μόνο τον άνθρωπο της νεωτερικής επιστήμης με την ιστορική επιστροφή του στην ενότητα, που στέλνει υπερβατολογικά νοήματα, της πρώτης φιλοσοφικής υποκειμενικής του σύστασης, αλλά επιτρέπει να αναδύεται και η υπευθυνότητα του ήθους του φιλοσοφικού Λόγου ως προς τα καθήκοντα και τον προορισμό του ανθρώπου.

⁷ Ηράκλειτος *Άπαντα*, απ. 54: «ἀρμονίη ἀφανῆς φανεροῦς κρείττων».

ιδέα του επέκεινα ή μια μη-γνώσιμη θεϊκή δύναμη⁸ ούτε ένα πανθειστικό όλο, σταθερό και ακίνητο, αλλά την Ενότητα, το *Είναι που φέρει μέσα του το γίγνεσθαι*: την κρυφή αντιθετική κίνηση που λαμβάνει χώρα μέσα στα ίδια τα πράγματα με τις ποιοτικές τους αλλαγές, με τις έριδες και τις δυσαρμονίες τους· την κίνηση που είναι αρχέγονα ενοποιητική⁹ και συνέχει το νόημα του *Είναι* ως την αφανή συναρμογή που «χαρίζει σε κάθε εμφανιζόμενο ον το φαίνεσθαι»¹⁰. Η περιοχή του *Είναι* και του *Φαίνεσθαι* απασχολεί ουσιωδώς τον Ηράκλειτο: δεν συνιστά έναν διηρημένο κόσμο, αλλά το αυτοκινούμενο Εν-Παν. Απλώς συμβαίνει τα ανθρώπινα όντα να βιώνουν τη ζωή τους ως δράμα, ως δυστυχία και τελικά να χάνονται μέσα στη δυστυχία τους: τη βιώνουν ως δράμα, γιατί δεν έχουν επίγνωση της ως άνω ενότητας και λόγω ψευδούς συνείδησης αγνοούν πλήρως την πραγματικότητα, έτσι ώστε να διαιωνίζουν την εν λόγω διαίρεση και «αυτά που συναντούν καθημερινά να τους φαίνονται ξένα»¹¹, ενώ στην πραγματικότητα είναι κοινά και οικεία μέσα στην εσωτερική αλληλουχία του γίγνεσθαι. Η ψευδής τούτη συνείδηση τα αποστασιοποιεί από την αποκαλυπτική και γι' αυτό μεταπλαστική δύναμη του Λόγου και τα διαμεσολαβεί με ένα τέτοιο ήθος, ώστε να «ενεργούν και να ομιλούν όπως οι καθεύδοντες»¹². Ως καθεύδοντες μόνο μία δυνατότητα διαθέτουν: να δυστυχούν μέσα στις σκοταδιστικές γνώμες, να ακινητοποιούνται μέσα στις λαθεμένες εντυπώσεις των αισθήσεων και κατ' επέκταση να καταβαραθρώνονται μέσα σε αυτή τη δυστυχία τους.

⁸ J.-E. Pleines: *Heraklit*. Olms New York 2002, σ. 15.

⁹ Th. Buchheim: *Die Vorsokratiker*. Beck München 1994, σ. 82.

¹⁰ M. Heidegger: *Vorträge und Aufsätze*, ό.π., 264.

¹¹ Ηράκλειτος *Άπαντα*, ό.π., απ. 72.

¹² Ό.π., απ. 73.

§ 2. Λόγος και ἦθος

Από εδώ φαίνεται πως η ανθρώπινη συνθήκη δεν αποτελεί λεωφόρο στρωμένη με ρόδα παρά μια κοιλάδα των δακρύων, για την οποία είναι υπεύθυνος ο ίδιος ο άνθρωπος. Είναι υπεύθυνος γιατί χειραγωγείται εύκολα από τις πιο νεκρές και εξίσου καταστροφικές μορφές ιδιωτικής φρόνησης: δεισιδαιμονίες, προκαταλήψεις, εξωλογικές επινοήσεις, μυστηριακές φαντασιώσεις, αυθαίρετα πολιτικά ή θρησκευτικά δόγματα κ.λπ. Η χειραγωγή τούτη τον αποξενώνει από τη δημιουργική πνοή του «ποιεῖν και λέγειν»¹³, εγκαθιστά στο κέντρο της ζωής του την ανεξέλεγκτη διαφθορά των ηθών και μεταποιεί την παρ-ουσία του σε μια ανεξέλικτη ύπαρξη που «βρίσκει ευχαρίστηση στο βόρβορο»¹⁴. Η επικράτηση της ιδιωτικής φρόνησης υποβιβάζει τα ανθρώπινα όντα σε ασύνετη μάζα, με συνέπεια η κοινότητα, οι πολλοί να στερούνται την εμπειρία της δέουσας αυτονομίας σκέψης και πράξης και να απομακρύνονται από τον καθολικό Λόγο: «ενώ ο Λόγος είναι καθολικός, οι πολλοί ζουν σαν να έχουν ιδιωτική σκέψη»¹⁵. «Ζουν σαν να έχουν ιδιωτική σκέψη» σημαίνει ότι η ανθρώπινη συνθήκη υποβιβάζεται σε ένα ανοίκειο για τη σκέψη φαινόμενο. Στο μέτρο που οι πολλοί δεν οικειώνονται με το έργο της σκέψης, μοιάζουν με τους κοιμισμένους που εκβράζονται ως ναυάγια στις ακτές της Ιθάκης. Οι πολλοί χαρακτηρίζονται από τον Ηράκλειτο ως κοιμισμένοι, γιατί δεν είναι εναρμονισμένοι με τον Λόγο και επομένως δεν είναι σε θέση να αναζητούν σε αυτόν τους οδοδείκτες μιας ορθής και αληθινής πορείας.

Ο Λόγος συνιστά την κατ' εξοχήν δραστηριότητα του ανθρώπου: λαμβάνει χώρα μόνο στην περιοχή της ανθρω-

¹³ Ο.π.

¹⁴ Ο.π., απ. 13.

¹⁵ Ηράκλειτος Απαντα, ό.π., απ. 2.

πινης πραγματικότητας, του κοινωνικού Είναι του ανθρώπου, όχι στο βασίλειο των ζώων ή σε ένα σωρό από λίθους ή ανάμεσα σε πετρώματα. Ως τέτοιος προσορίζεται να λέγει την αλήθεια, να αποφαίνεται για ό,τι παραμένει ανείπωτο, για ό,τι δεν μπορεί πλέον να ειπωθεί. Ο Λόγος, για παράδειγμα, του Ηράκλειτου λέγει ό,τι δεν μπορεί πλέον να ειπωθεί από τους «πολλούς», γιατί αυτοί εδώ είναι διασκορπισμένοι μέσα στον καθημερινό, ιδιωτικό τους λόγο και απ' αυτή τη σκοπιά συμπεριφέρονται όπως «ο βλάξ άνθρωπος [που] συνηθίζει να πτοείται ή να ταράσσεται μπροστά σε κάθε λόγο»¹⁶. Οι «πολλοί» συμπεριφέρονται αποβλακωτικά, όταν βρίσκονται αντιμέτωποι με τον κόσμο της σκέψης, και απέχουν πόρρω από την κατανόηση της αλήθειας· και τούτο όχι επειδή συμβαίνει να ανήκουν στην κατηγορία των πολλών, ας πούμε των δημοκρατών, αλλά επειδή δεν μετέχουν στον καθολικό Λόγο: είναι απόντες αν και παρόντες, είναι προσκολλημένοι στον κόσμο των αισθητών, άρα μεταπίπτουν ασυλλόγιστα από τη μια κατάσταση στην άλλη και χρησιμοποιούν την εκ της φύσης τους διαθέσιμη ενέργεια για την εκτέλεση έργου δουλικά και όχι απελευθερωτικά. Ό,τι δεν μπορούν πλέον να πουν οι «πολλοί», μπορούν να το πουν οι «ολίγοι». Γιατί οι «ολίγοι»; Επειδή αυτοί σκέπτονται και ενεργούν σύμφωνα με τον ξυνόν Λόγο, πράγμα που σημαίνει ότι θεώνται τον Λόγο της φύσεως, τον Λόγο των εναντίων και συναφώς διακρίνουν την αντιθετική κίνηση που διέπει τα όντα και το Είναι. Για να επιτύχουν δε τη θέαση και τη διάκριση τούτη δαπανούν με επίγνωση και αυτοσυνειδησία την εκ φύσεως διαθέσιμη για την εκτέλεση έργου ενέργεια.

Η ενέργεια τούτη λοιπόν καθίσταται η βέλτιστη στάση ζωής για εκείνους τους ανθρώπους που δεν παραγνωρίζουν τον Λόγο, αλλά τον ακούν, τον ακολουθούν και απο-

¹⁶ Ο.π., απ. 87.

κτούν βαθμιαία την εμπειρία πως είναι η «ομιλητική τους συμπεριφορά»¹⁷. Ως τέτοια συμπεριφορά, ο Λόγος δεν έρχεται έξωθεν στον άνθρωπο, αλλά προσιδιάζει στη φύση του και κατευθύνει εκείνη την ιδιαίτερη στάση ή συμπεριφορά του, που είναι καθοριστική για τη συνοχή του συνόλου των συμπεριφορών του. Υπ' αυτή την έννοια είναι το αποφαίνεσθαι που υψώνει δυνάμει ή ενεργεία ο ίδιος ο άνθρωπος απέναντι στο μη-πλέον-ειπωμένο. Συναφώς είναι κοινός σε όλους, «πολλούς» και «ολίγους», γι' αυτό και το μη-πλέον-ειπωμένο υπάρχει μόνο στο μέτρο που θεωρείται από τη σκοπιά της σχέσης του προς το αποφαίνεσθαι του κοινού-καθολικού Λόγου. Τούτο το αποφαίνεσθαι, έτσι όπως αναδύεται ως ομιλητική συμπεριφορά, κατονομάζει την αληθινή ουσία του ανθρώπου· μας λέγει δηλαδή ότι μπορεί να προάγει τον εαυτό του ως ελεύθερη ύπαρξη, πέραν των κατηγοριοποιήσεων σε «πολλούς» ή «ολίγους», μόνο στο βαθμό που το Είναι του προσδιορίζεται από το ήθος και εξευγενίζεται με βάση αυτό· αλλά ποιο ήθος; Το ήθος του Λόγου. Εδώ έγκειται εν πολλοίς και ο ριζοσπαστικός χαρακτήρας της σκέψης του Ηράκλειτου, ανεξάρτητα από επί μέρους διαφοροποιήσεις ως προς την ερμηνεία και την βαθύτερη κατανόησή της. Το ήθος του Λόγου εμπεριέχει συγχρόνως και το νόημα του λόγου του Ήθους: Λόγος και Ήθος αποτελούν το Εν και το Παν υπό τη μορφή της μιας νοητής γραμμής που συνέχει τον αποσπασματικό χαρακτήρα του όλου έργου του Ηράκλειτου.

Πιο συγκεκριμένα, ο φιλόσοφος μας διαμεσολαβεί μια τέτοια ενδοσυνάφεια Λόγου και ήθους στην αποφθεγματική του ρήση: ήθος ανθρώπω δαίμων (απ. 119). Η περικοπή τούτη, όπως σημειώσαμε στην αρχή της παρούσας εργασίας, έχει ερμηνευθεί πολλαπλώς από τους μελετητές του

¹⁷M. Heidegger: *Heraklit* GA 55, ό.π., σ. 216.

Ηράκλειτου¹⁸. Οι πολλές και διαφορετικές ορισμένες φορές ερμηνείες διασώζουν τόσο μικρής εμβέλειας σήματα έμφρονης ζωής όσο και μεγάλης εμβέλειας σήματα ενός έλλογου γίνεσθαι του ήθους. Μέσα στη χορεία αυτών των σημάτων ήθος και δαίμων, ανάλογα με το συνδυαστικό νόημα που εκάστοτε τους αποδίδεται, συγκροτούν ένα ευρύ πεδίο σημασιακών συνόλων, πάνω στο οποίο εκτυλίσσεται ο καθοδηγητικός χαρακτήρας του Λόγου και συναφώς αναδεικνύεται η συναλληλία ήθους και Λόγου. Κατ' αρχήν, το ήθος χαρακτηρίζει τη συγκροτημένη, ενσυνείδητη, μετά λόγου στάση του ανθρώπου μέσα στον κόσμο των αντίθετων δυνάμεων και ως τέτοιο συνιστά τον προστάτη θεό του, τον φύλακά του. Η ουσία όμως του πράγματος δεν εξαντλείται εδώ. Απεναντίας, η ερμηνεία αυτή μας οδηγεί κατ' ανάγκη στο ερώτημα: ποιο είναι το θεμέλιο του ήθους, η πηγή του και ο φορέας του; Πηγή, φορέας και κατευθυντήρια δύναμη του ήθους είναι ο «δαίμων» της ψυχής ως ενέργειας και ο «δαίμων» του Λόγου ως Λογικής ή διαλεκτικής εκδίπλωσης αυτής της ενέργειας. Στην πρώτη περίπτωση πρόκειται για την οντολογική κατάσταση του συμπαντικού και του ανθρώπινου κόσμου, κατά την οποία ο «δαίμων» συνέχει, φέρει σε ενότητα, ανα-συγκροτεί σε ενιαίο όλο την άεναη κίνηση των αντιθετικών δυνάμεων του κόσμου. Στη δεύτερη περίπτωση έχουμε να κάνουμε με τη γνωσι-οντο-λογική δυνατότητα του ανθρώπου, κατά την οποία ο «δαίμων» του Λόγου είναι εκείνη η εσωτερική σκεπτική δύναμη, το πνεύμα με τα χαρακτηριστικά του νου, του λογισμού, του *ἀεὶ ἐόντος* Λόγου που διατρέχει τα πάντα μαζί και τον άνθρωπο ως προσωπικότητα. Τον καθιστά ικανό, εφόσον αξιοποιείται από τον ίδιο, να δια-λέγεται μα-

¹⁸ Βλ., για παράδειγμα, ορισμένες καίριες, αλλά σχετικά διαφοροποιημένες μεταξύ τους ερμηνείες στο: Frédérique Woerther: *L' ethos aristotélicien*. Vrin Paris 2007, σσ. 51-53.

ζί του, να ομο-λογεί, να «λέγει» και να «ποιεί» «κατά φύσιν ἐπαΐοντας», δηλαδή να εξελίσσεται σε ένα διαλεκτικά σκεπτόμενο ον.

§ 3. Λόγος και πολιτική

Ο άνθρωπος λοιπόν φέρει εντός του δυνάμει τον «δαίμονά» του, τον «θεό» του—Λόγο και εξαρτάται από τον ίδιο να τον ενεργοποιήσει, να τον καταστήσει πηγή και φωτεινό μονοπάτι της πολύπλοκης πορείας της ζωής: να τον ακούσει και να διαμορφώσει το αντίστοιχο εκλογικευμένο ήθος που θα υπαγορεύει, θα φωτίζει και θα κατευθύνει τη συνολική του πράξη. Τι σημαίνει αυτό; Πως ο άνθρωπος είναι ο ουσιαστικός κύριος του Λόγου¹⁹ και δυνάμει των λειτουργιών του τελευταίου μπορεί να απεγκλωβιστεί από τη δολιότητα της υπολογιστικής σκέψης του καθημερινού βίου και να στραφεί προς το δικό του μοναδικό πνευματικό ήθος. Κατ' αυτό τον τρόπο αναγνωρίζει στον εαυτό του το δικαίωμα, αλλά και τη δυνατότητα να καθορίζει εν πολλοίς το πεπρωμένο του. Πώς θα μπορούσε να ισχύει το αντίθετο, όταν μέσα από τη διαρκή ομο-λογία του προς τον Λόγο μαθαίνει ότι το πεπρωμένο του, από κάποια στιγμή και πέρα, αποδεικνύεται πως είναι η ίδια του η φύση με το μοναδικό πνευματικό της ήθος. Από ποια στιγμή; Από τη στιγμή που ο ίδιος αναλαμβάνει το έργο της σκέψης με τη μορφή του «ἐδιζησάμην ἐμεωυτόν»²⁰: «Ερεύνησα τον εαυτό μου», τουτέστι ζήτησα να βρω τον Λόγο του Είναι μου, να κατανοήσω τον Λόγο που αντιστοιχεί στην ουσία μου ως πνευματική φύση και ο οποίος με στρέφει προς το καθόλου, ορισμένως δε μου επιτρέπει να διαγιγνώσκω, να μαθαίνω «πως τα πάντα είναι ένα»²¹. Τα πάντα είναι ένα, διό-

¹⁹ M. Heidegger: *Heraklit* GA 55, ό.π., σ. 217.

²⁰ Ηράκλειτος *Άπαντα*, ό.π., απ. 101.

²¹ Ό.π., απ. 50. Σε τούτη την περίπτωση ο Χέγκελ ομιλεί για δεύτερη

τι ο ίδιος ο Λόγος είναι η ανα-λογική σχέση ανάμεσα στα πολλά, η σταθερή –μέσα στη ροή του χρόνου και μέσα στην αιωνιότητα– ανα-λογία των όντων.

Αφότου ο άνθρωπος έχει αποφασίσει να μάθει τον Λόγο του Είναι του –και τούτη η διαδικασία γνώσης και αυτογνωσίας δεν είναι στιγμιαία, αλλά διηνεκής–, τότε αυτός είναι ό,τι γνωρίζει σχετικά με τον Λόγο του εαυτού του· είναι, με άλλα λόγια, το γνωρίζει ως προς τον Λόγο του εαυτού του. Ενόσω κατορθώνει και εγγράφει τον εαυτό του μέσα σε τούτη τη διαλεκτική *Γνωρίζειν και Είναι*, οδηγείται σε ορθολογική γνώση του εαυτού και του κόσμου. Γι' αυτό και ο Ηράκλειτος επιχειρεί, δυνάμει αυτής της διαλεκτικής, μια αληθινή κατανόηση του ρόλου των αισθήσεων στον κόσμο και παράλληλα μια αξιακή αποτίμηση των ανθρώπων, ανεξάρτητα από την καταγωγή, τα πλούτη, την κοινωνική και την πολιτική επιφάνεια. Ως προς το βασίλειο των αισθήσεων ο φιλόσοφος εκκινεί από το δεδομένο ότι αυτό είναι περιορισμένης γνωστικής και ενορατικής εμβέλειας. Σύμφωνα με το απ. 107, τα μάτια και τα αυτιά είναι κακοί μάρτυρες για τους ανθρώπους, αλλά δεν είναι απροϋπόθετα κακοί μάρτυρες παρά εάν οι άνθρωποι έχουν βάρβαρες ψυχές, δηλαδή εάν δεν μετέχουν στον κοινό Λόγο, εάν δεν συνδυάζουν αίσθηση και Λόγο. Ο συνδυασμός αυτός συνιστά οντο-λογική ομο-λογία του ανθρώπου εν γένει να έχει «πύρινη» σκέψη, αναλογικά να ανακαλύπτει τον εαυτό του και τον κόσμο και διαρκώς να επι-στρέφει προς τη ριζική αλλαγή του: να ξαναγεννιέται όχι πλέον και όχι μόνο βιολογικά, αλλά νοητικά και πνευματικά ως ο «κεραυνός» που μέσα στο κοινωνικό, πολιτικό, θεωρητικό γίγνεσθαι «οϊακίζει τα πάντα»²². Τότε πράγματι επι-στρέφει προς τον πιο ριζοσπαστικό εαυτό του: στρέφει όλο του το Είναι επί

γέννηση του ανθρώπινου όντος.

²² Ηράκλειτος *Άπαντα*, ό.π., απ. 64.

το «αυτό» πράγμα, προς την πηγή του Λόγου που μας περιμένει πάντα εκεί και μας εφοδιάζει με την περιουσία της φρόνησης και της γνώσης, προκειμένου να οικοδομούμε έναν αληθινά ελεύθερο κόσμο.

Επειδή όμως ο άνθρωπος δεν είναι ένα αφηρημένο ον, αλλά πολύ συγκεκριμένο, δηλαδή είναι το ήθος του ως η διαλεκτικά σκεπτόμενη φύση του²³, όπως προσδιορίστηκε πιο πάνω, γι' αυτό φέρνει ο ίδιος, ως συγκεκριμένο άτομο αλλά και ως κοινότητα ατόμων, την ευθύνη της απόφασης: να παίρνει πάνω του το φορτίο της γνώσης και να διεκδικεί την ανύψωσή του στην περιοχή του αυτεξούσιου Λόγου, έτσι ώστε να ανακαλύπτει ίχνη²⁴ αυτού του Λόγου μέσα στον κόσμο των αισθητών και αναλόγως να μεταστοιχειώνει την ύπαρξή του, συγχρόνως δε και αυτό τον κόσμο. Από αυτή την άποψη, ο φιλόσοφος θεωρεί μοναδική την εμπειρία του ατόμου, γιατί ετούτη προσανατολίζει τον βηματισμό του τελευταίου μέσα στη ρέουσα ενέργεια του κοινού Λόγου, αντιστοίχως δε του επιτρέπει να συναντάται εδώ μέσα με τους άλλους βηματισμούς και από κοινού, ως κοινή δύναμη πλέον (στοχαστική, κοινωνική, πολιτική), όλα τα άτομα να μετέχουν σε τούτη την ενέργεια, να την μετασχηματίζουν σε ενέργεια του κοινωνικού Είναι του ανθρώπου και σε έκφραση της πολιτικής του κοινότητας. Ο Ηράκλειτος ωστόσο δεν είναι ο διανοητής ενός αφηρημένου Δέοντος που ακινητοποιείται στις σκιαμαχίες αιτίας και αιτιατού, αλλά περνά μέσα από αυτά τα απατηλά πεδία για να εντατικοποιήσει τη σκέψη προς ένα «ποιεῖν και λέγειν» που κυοφορεί τη ριζική αλλαγή και την αλλαγή αυτής της αλλαγής.

²³ «ξυνόν ἔστι πᾶσι το φρονέειν» μας λέγει ο Ηράκλειτος (απ. 113).

²⁴ Τα σημάδια που υπαινίσσεται ο άναξ του μαντείου των Δελφών (απ. 93).

Με γνώμονα ακριβώς το πρόταγμα του αυτό ομιλεί για δυο (φιλοσοφικές) κατηγορίες ανθρώπων μέσα στην κοινωνική, πολιτική και συμπαντική τους πραγματικότητα: α) τους πολλούς, τους περισσότερους δηλαδή ανθρώπους, που διάγουν τον ύπνο του δικαίου τότε και τώρα μέσα στις δικές τους στενές αντιλήψεις και ακριβώς γι' αυτό καθιστούν εαυτούς ενόχους ή συνενόχους στην πολιτική παρακμή της κοινότητας²⁵. Είναι αυτοί που εύκολα παρασύρονται από τους διάφορους δημαγωγούς, πολιτικούς καθοδηγητές, εθελόδουλους-οργανικούς «διανοούμενους» και αυτόχρονα μετατρέπουν το κοινωνικό τους Είναι σε δουλική, μιμητική εστία ξένων, καταστροφικών για τους ίδιους γνώμων, ιδεολογιών, πολιτικών πρακτικών²⁶. Οντολογικά έτσι εκφυλίζονται σε όχλο και «αρκούνται να χορταίνουν σαν τα ζώα»²⁷. Και β) τους ολίγους που διανοίγονται στην αυθεντική παρουσία του Λόγου και γίνονται πλέον ικανοί να διεκδικούν μια ζωή πλήρη νοήματος. Αυτοί διαθέτουν μια ορθή, αποδεδειγμένα αληθινή αντίληψη της γλώσσας του αισθητού κόσμου και μπορούν να καταπολεμούν τις ψευδαισθήσεις που καθιστούν την πολιτεία ακυβέρνητο πλεούμενο μέσα στη δίνη των κυμάτων. Οι ολίγοι του Ηράκλειτου προσβλέπουν συνειδητά στο φως που δεν δύει ποτέ²⁸ και ως εκ τούτου στην καθίδρυση, μέσα στον κόσμο αλλά και στη συνείδηση του ανθρώπου, εκείνου του πνευματικού ήθους που απομακρύνει τη δυστυχία από την ανθρώπινη ύπαρξη.

Όταν επιχειρεί κανείς να αναζητήσει αξιοστόχαστες τομές, σύμφωνα με το ως άνω πνεύμα, σε ορισμένες γραμμικές διηγήσεις του σήμερα που από τη μια χαρακτηρίζουν

²⁵ Π.χ. απ. 121.

²⁶ Ηράκλειτος *Απαντα*, ό.π., απ. 104.

²⁷ Ό.π., απ. 29. Επίσης απ. 13.

²⁸ Ό.π., απ.16.

τον Ηράκλειτο ως ολιγαρχικό κατά τα περιεχόμενα της πολιτικής του σκέψης και από την άλλη ως διαλεκτικό ως προς τον τρόπο αυτής της σκέψης, διαπιστώνει ότι οι διηγήσεις αυτές, ως μορφές γνώσης, είναι μονοδιάστατες και αποκομμένες από τη συνολική σκέψη του Ηράκλειτου. Ούτε ως απλές επαναλήψεις ξένων περιγραφών δεν τεκμηριώνουν φιλοσοφικό διάλογο ή έστω αντίλογο αφηγήσεις σαν και τούτες: «ο Ηράκλειτος ήταν ένας αριστοκράτης ...και καθώς έβλεπε την άνοδο των δημοκρατών στην κοινωνική και πολιτική σκηνή, ήταν φυσικό να κατέχεται από αισθήματα δυσαρέσκειας για την πορεία των κοινωνικών και πολιτικών πραγμάτων»²⁹ ή ακόμη: «Καθώς ήταν δυσαρεστημένος με τους δημοκρατικούς που εξόρισαν τον αριστοκρατικό φίλο του Ερμόδωρο, έτεινε να υποστηρίζει αριστοκρατικές και μοναρχικές μάλλον πολιτικές ιδέες παρά δημοκρατικές»³⁰. Τι παρατηρούμε εδώ; Πως αυτές και άλλες παρόμοιες απόψεις κρίνουν τον Ηράκλειτο επί του Πολιτικού όχι με βάση την εσωτερική λογική της συνολικής σκέψης του, αλλά απαριθμώντας σκόρπια γεγονότα, τα οποία από μόνα τους δεν μας λένε τίποτα. Δεν υπάρχει, για παράδειγμα, καμιά μαρτυρία ότι ο Ηράκλειτος διαχώριζε σε επίπεδο πολιτικής πρακτικής τους πολίτες σε «αριστοκράτες» και «δημοκράτες»: αντίθετα ομιλούσε για τους αρίστους, για τους φίλους της σοφίας και για τους πολλούς από τη σκοπιά της σκέψης, της Λογικής κατανόησης των πραγμάτων και πάντοτε σε συνάφεια με την προσωπική ευθύνη του ανθρώπινου ατόμου για το αν θα επιλέξει να μείνει πληβείος στη σκέψη ή άριστος. Σε όλους τους ανθρώπους αναγνώριζε τη δυνατότητα να ορθοφρονούν³¹ και σε όλους τους ανθρώπους αναφερόταν, όταν έλεγε: ἦθος

²⁹ Θ. Βέικου: *Οι Προσωκρατικοί*. Ζαχαρόπουλος Αθήνα 1988, σ. 97.

³⁰ Ο.π., σ. 124.

³¹ Ηράκλειτος *Απαντα*, απ. 113, 116.

ἀνθρώπων δαίμων. Ακόμη και στο απ. 121 ομιλεί για όλους τους ενήλικους Εφέσιους και όχι για τους «δημοκρατικούς» που πρέπει να κρεμαστούν.

Χαρακτηρισμοί σαν τους παραπάνω δεν λαμβάνουν επαρκώς ή διόλου υπόψη τα ευδιάκριτα κριτήρια που θέτει η ίδια η σκέψη του φιλοσόφου σχετικά με την αξιοπιστία των διαφόρων μορφών γνώσης και των αντίστοιχων αποφάνσεων. Ποια κριτήρια υιοθετεί ο ίδιος ο Ηράκλειτος; Μεταξύ των πολλών επιλέγω, για την οικονομία του πράγματος, ορισμένα βασικά: 1. Συγκεκριμένες έννοιες, που απηχούν διάφορες μορφές γνώσης μέσα στα αποσπάσματά του· 2. ιδιαίτερα κριτήρια, βάσει των οποίων ο φιλόσοφος σε κάθε αποστροφή της σκέψης του εκφέρει αντικειμενική κρίση και αποτιμά τις θέσεις και τις απόψεις των άλλων. Στην πρώτη περίπτωση, για παράδειγμα, απαντούν έννοιες, όπως Λόγος, Παν και Εν, αείζων πυρ, φύσις, δίκη, ήθος, νόμος κ.λπ. μαζί με τα συγκείμενά τους. Στη δεύτερη περίπτωση, χρησιμοποιεί ειδικά κριτήρια αξιολόγησης, ανάλογα με τη συγκεκριμένη μορφή σκέψης και γνώσης που συνθέτουν οι πιο πάνω έννοιες. Σε θέματα, ας πούμε, της γνώσης της αλήθειας, το κριτήριο αναζητείται στην ορθή κρίση και στη διερευνητική χρήση του Λόγου όχι μόνο και κύρια από τον ομιλητή, εδώ τον Ηράκλειτο, αλλά και από τον ακροατή, τον αναγνώστη, τους πολλούς. Σε θέματα ήθους, το κριτήριο σχετίζεται με τη συνειδητή ή μη στάση του ανθρώπου μέσα στον κόσμο της ζωής, ο οποίος δεν είναι αποκομμένος από τον κόσμο του ανθρώπου ως καθορισμένου ατόμου με αξίες, ιδέες, οράματα, πολιτική συνείδηση, πνευματική αυτονομία. Σε συνάφεια με αυτά τα κριτήρια τίθεται 3. και το κριτήριο της σωστής, κυριολεκτικά της αληθινής πολιτικής σκέψης και πράξης. Όταν, για παράδειγμα, γίνεται αναφορά στο νόμο, ο τελευταίος κατανοείται από τον Ηράκλειτο ως η εμπράγματη εκδήλωση του Λόγου στην κοινότητα· ή στον κόσμο και στα στοιχεία της

φύσης με την μεταφορική αναγωγή της γλώσσας στον κόσμο του ανθρώπου.

Οι πολιτικοί νόμοι ωστόσο που βίωνε ο Ηράκλειτος ως σκεπτόμενο μέλος μιας συγκεκριμένης ιστορικής περιόδου με αντίστοιχες πολιτικές εκφράσεις δεν μετέφραζαν στην πράξη την αλήθεια του Λόγου. Απλώς ήταν απλοί κανόνες διακυβέρνησης από μια ομάδα πολιτών με οργανωμένα συμφέροντα· τέτοιας υφής κανόνες που δεν απέτρεπαν τη διαφθορά και τη συντριβή του ήθους, όπως το κατανοούσε ο φιλόσοφος, αλλά την ενίσχυαν με τρόπο που η πολιτεία να περιέρχεται σε ολοσχερή ατροφία. Κάτι παρόμοιο ισχύει και σε όλη την ιστορική πορεία της πολιτικής πράξης του ανθρώπου ως τα σήμερα, τηρουμένων βέβαια των αναλογιών. Το πρόβλημα της διάκρισης σε «πολλούς» και «ολίγους», υπ' αυτό το πνεύμα, δεν είναι ποσοτικό, αλλά ποιοτικό. Π.χ. στην περίπτωση του Σωκράτη πότε θα ήταν πιο ορθολογική, πιο δίκαιη η λειτουργία και η εφαρμογή του νόμου: εάν αναλάμβαναν να δικάσουν τον φιλόσοφο εκείνοι που ήταν εμποτισμένοι με τον Λόγο, που είχαν σαφή εικόνα της σκέψης και της πράξης του Σωκράτη και δεν έπεφταν θύματα δημαγωγιών –ανεξάρτητα αν θα ήταν πέντε ή πεντακόσιοι ή χίλιοι πεντακόσιοι ή αν θα ήταν «δημοκράτες» ή «αριστοκράτες»– ή εκείνοι οι «πολλοί» που τον καταδίκασαν χωρίς να γνωρίζουν τι κάνουν, κατά τις ιστορικές μαρτυρίες, και πάντοτε υπό την καθοδήγηση ορισμένων ανθρώπων ή εμπορούμενοι από συγκεκριμένες στρεβλές αντιλήψεις; Αβασάνιστοι διαχωρισμοί σε «δημοκράτες» και «αριστοκράτες», σαν τον προαναφερθέντα, συσκοτίζουν την πολιτική κακοδαιμονία μιας πολιτείας, τότε και σήμερα, και αντικειμενικά εμποδίζουν μια φιλοσοφική ανατομία των δομών της εξουσίας, σαν αυτή, ας πούμε, που μας παρουσιάζει ο Ηράκλειτος. Το αποτέλεσμα είναι ολέθριο: οι εκάστοτε «δημοκράτες», αδιάφορο αν είναι ολιγαρχικοί ή δημοκρατικοί στο φρόνημα, φορούν τον «δημοκρα-

τικό» μανδύα για να καταλάβουν την εξουσία· όταν το κατορθώνουν, μετασκευάζονται σε «παραφουσκωμένους βατράχους» (Μαρξ) ή κατά Πλάτωνα σε «ένα είδος γαιοκτημόνων ευτυχισμένων και οργανωτών καλοφαγίας για τα πανηγύρια»³².

Συμπερασματικά θα μπορούσε κανείς να παρατηρήσει ότι ο Ηράκλειτος έθετε στο κέντρο της πολιτικής του σκέψης τη θέσπιση νόμων, σωστά εναρμονισμένων προς τον Λόγο, ώστε να προάγουν το κοινό καλό. Όσο οι νόμοι εμποτίζονται από την αλήθεια του Λόγου και βασίζονται στην «παλίντροπο άρμονίη»³³, δίνουν έμφαση στην ελευθερία του ατόμου μέχρι το σημείο που το ίδιο να μαθαίνει εξ εμπειρίας να καθοδηγείται όχι «με κεντρίσματα»³⁴ μικρονόων εξουσιαστών, αλλά με βάση την αυτοεξέτασή του, τον αυτοέλεγχό του, την ανωτερότητα της διαλεκτικής του φύσης [=ήθους], το δικό του αυτεξούσιο. Από εδώ εκπορεύονται σύνολα ατόμων, τα οποία δεν προβάλλουν κάποια εξουσιαστική βούληση, αλλά ως κοινότητα πραγματώνουν τη διαλεκτική ενότητα έλλογου και θετού νόμου. Ετούτη η διαλεκτική ενότητα είναι η κατοικία της πολιτικής σκέψης του Ηράκλειτου, γι' αυτό και η τελευταία δεν είναι ούτε ολιγαρχική ούτε δημοκρατική, αλλά διαλεκτική. Το πολιτικό πρόταγμα αυτής της διαλεκτικής σκέψης δεν παλινωδεί ανάμεσα σε ένα «επέκεινα» της ολιγαρχίας και ένα «ενθάδε» της δημοκρατίας, αλλά στέκεται αποφασιστικά στον κόσμο της ζωής, συνδέεται με βιώματα μεγάλων ιστορικών και κοινωνικο-πολιτικών γεγονότων της εποχής και ενδιαφέρεται για την πιο βαθιά γνωριμία με της «ψυχής τα πέρατα»³⁵.

³² Πλάτων *Πολιτεία*, 421b.

³³ Ηράκλειτος *Απαντα*, ό.π., απ. 51.

³⁴ Ό.π., απ. 11.

³⁵ Ό.π., απ. 45.